

Fedorova, L. D. 2011. Zapyska Adriana Prakhova «Kakoi muzei nuzhen i vozmozhen v Kyeve» u konteksti zasnuvannia v Kyievi kraiovoho muzeiu [Adrian Prakhov's Note «What Museum is Needed and Possible in Kiev» in the Context of the Founding of a Regional Museum in Kiev]. *Kyivska starovyna*. № 3. S. 83–94. [In Ukrainian, in Russian]

Fedorova, L. D. 2011. Z istorii muzeiv Kyieva XIX — pochatku XX st. [From the History of Museums in Kyiv in the 19th — Early 20th Centuries]. *Kraieznavstvo*. № 2. S. 268–273. [In Ukrainian]

Fedorova, L. D. 2013. *Z istorii pam'iatkookhoronnoi ta muzeinoi spravy u Naddnyprianskii Ukraini: 1870–1910-i rr.* [From the History of Monuments Protection and Museum Work in Dnieper Ukraine: 1870–1910^s]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [In Ukrainian]

УДК 94(477-37)+396.9«19/192»

DOI: 10.20535/2307-5244.51.2020.220183

М. С. Вороніна

ORCID: 0000-0002-7533-7463

*Харківський національний педагогічний університет
ім. Г. С. Сковороди*

О. В. Лабур

ORCID: 0000-0003-0194-0419

*Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»*

M. Voronina

H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University,

O. Labur

National Technical University of Ukraine

«Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute»

«ПІДВОДНЕ КАМІННЯ»

**БІЛЬШОВИЗАЦІЇ / РАДЯНІЗАЦІЇ ЖІНОЦТВА
ОЛЕКСАНДРІВСЬКОГО ПОВІТУ (ЗАПОРІЖЖЯ)
У 1900–1920-Х РР.**

*Pitfalls of Bolshevik / Soviet Ideologization in Womanhood
of Oleksandrivskyi County (Zaporizhzhia) in the 1900–1920^s.*

Статтю присвячено вивченню гендерної ситуації, що склалася у 1900-1920-х рр. на Запоріжжі. Використання теорій гендеру та ментальності дало змогу виявити приховані й непередбачені перепони в процесах спочатку більшовизації, а потім радянзації жіноцтва Олександрівського повіту. Доведено, що історично сформовані гендеровані нормативи краю (не в останню чергу, з революційно-анархістськими перипетіями Гуляйполя) впли-

нули на його мляву «включеність» в інституційну логіку більшовицької/радянської гендерної політики.

Ключові слова: гендерно-ментальний контекст, Олександрівський повіт (Запоріжжя), «радянський фемінізм», більшовизація/радянізація, гендерна політика, «невидимі» жінки, автоматизми повсякденності, емансипаційні практики, патріархат, фемінність/маскулінність, жіноча праця, революціонерки, бунтарки, анархістки, більшовички, робітниці, селянки.

In this article, the authors juxtapose the attempts to «create» the national construct of average Ukrainian man and woman with the gender/mental peculiarities of various regions of Ukraine, in this specific case — of Zaporizhzhia. It is known that a powerful Anarchist movement was active in Huliai-Pole, but little is known about women in it. Studies about women's activities in the events of revolutions in the early 20th century are also few. There are several works by local historians, O. Kryvishyi and I. Savchenko, about the Bolshevik women. So, the authors set out to identify these «missing» women and to describe the country's gender and mental landscape as well as to understand how gender relations changed in Zaporizhzhia region with introduction of the Soviet gender policy.

In this article, we combine elements from two interdisciplinary theories — gender and mentality. This enables us to identify the gender norms of Zaporizhzhia in the first twenty years of the 20th century. We especially focused on the analysis of the phenomenon of «Marusia the Rioter» along with Nestor Makhno's anarchist movement and the fact of opening one of the first Ukrainian women's departments in 1919 (under the influence of Alexandra Kollontai's speech) that was discovered by historians. Consideration of «coexistence» of the Bolsheviks and «the women's issue» in Zaporizhzhia before and after the Soviet authorities came to power helps us understand the logics of implementing the gender policy from 1923 to 1930, when a broad-scale proletarianization of the land started after the building of the Dnipro Water Power Plant.

We established that the diversity of political ideologies and practices of their peaceful coexistence and the, domination of anti-state peasant riot automatism allowed for some free movement space for gender opportunities. Our opinion is that the borders between the normal and the marginal in gender manifestations became more vague (not necessarily being more or less patriarchal at that). Instead, we understand «Soviet feminism» of the 1920s as a challenge for gender-related and mental changes in the land that had to manifest themselves. It was proven that different actors understood gender policy differently (actors being central and local authorities, women's departments, delegates, women). This caused a kind of «quiet», or hidden, sabotage, just a decorum of following directives. Women did not openly petition against their previous discriminatory practices, but, rather, adapted to the new conditions trying to minimize their

losses, created new practices of survival. So we can use Michael Kimmel's term about «lasting discreetness of masculinity» to describe the Bolsheviks' emancipation project, rather than collective emancipatory self-expression of Zaporizhzhia female residents. It is especially noticeable when analyzing proletarianization/masculinization of women's labor.

The materials of the article can be used in the further studies of gender issues, historical country study and histories of mentalities.

Keywords: gender/mental context, Oleksandrivskiy county (Zaporizhzhia), «Soviet Feminism», Bolshevik/Soviet ideologization, gender policy, «invisible» women, automatism of daily life, emancipatory practices, patriarchy, femininity/masculinity, women's labor, women revolutionaries, women rioters, women anarchists, women Bolsheviks, women workers, women peasants.

Наприкінці другого десятиліття ХХІ ст. все ще актуальні пошуки національної ідентичності, в тому числі для України. Ці пошуки часто базуються на основі якісних та кількісних показників, створюючи уявлення про типових представників певної національної спільноти, наприклад стереотипи про середньостатистичного українця або українку. І це при тому, що на сьогодні українське суспільство, за переконаннями фахівців, є мультикультурним «зі складною структурою ідентифікації, які не завжди мають спільні національні засади» (Степико, М. 2011, с. 5).

На думку спадають слова французького соціолога П. Бурдьє, який говорив про мовні відносини як відносини символічної влади, зокрема гендерної (Бурдьє, П. & Вакан, Л. 2015, с. 114). «Чоловічий порядок» (за П. Бурдьє) глибоко вкорінений, не потребує виправдання й самоочевидний, встановлює опозиційні пари та неосмислені схеми мислення (Бурдьє, П. & Вакан, Л. 2015, с. 140). Відповідно це нав'язує численні соціальні диспозиції, панівні соціальні ігри, хибні стереотипи. Так і у випадку усередненого образу українки. А чи корелюється він з уявленнями містянки та селянки, чи мешканок Запоріжжя або Житомирщини? Чи ідентифікують/ідентифікували жінки самі себе з цим виробленим середньостатистичним образом? Наскільки вони бачили себе спорідненими з ним? Чи навпаки протестували та боролися, відстоюючи свою унікальність?

Іншим, не менш дражливим питанням є переоцінка самої суті радянської емансипаційної стратегії щодо жінок. Як вплинули на жіноче повсякдення, стратегії виживання й на емансипацію — радянська та радянський фемінізм? Чи можемо говорити про зміну дискримінаційних автоматизмів під впливом радянського гендерного законодавства? Чи реалізувалися ці емансипаційні ідеї на практиці? Чи все-таки декларативність домінувала? Отже, ці питання досі відкриті, особливо на рівні локальних структур, зокрема таких як Запоріжжя з його яскравою й багатоманітною історією.

Першими гендерну специфіку Запоріжжя почали досліджувати місцеві історики Олександр Кривоший та Ірина Савченко. Об'єктами наукових пошуків автори обрали представниць більшовицького руху. О. Кривоший у публіцистичній манері охарактеризував мемуари учасниць жінвідділівського руху Запоріжжя (Кривоший, О. 2011) та життя «Попелюшки на псевдо Жемчужина» (Кривоший, О. 2013). І. Савченко розглянула входження жінок до партійних структур (Савченко, І. 2019), а також відтворення радянського емансипаційного проекту на сторінках місцевої газети «Червоне Запоріжжя» (Савченко, І. 2018). Хоч автори максимально намагались увібрати сучасну гендерну термінологію й спрямованість дослідницьких лінз на суб'єктивні чинники, в роботах усе-таки присутні позиція «все дала радянська влада» та деяка плутанина «емансипаційних практик» з традиційними патріархальними (догляд за пораненими червоноармійцями, забезпечення чаювань у парткомітеті, курси медичних сестер). На жаль, це доволі поширена позиція, витоки якої йдуть зі сталої хронології (1920–1930-ті рр.): ніби більшовички з'явилися тільки з жовтневим переворотом 1917 р., а інших міцних партій із полум'яними революціонерками не було. Тому спробуємо додати до цих «вакуумних» жінок гендерно-ментальний контекст Олександрівського повіту (не в останню чергу, з революційними анархістськими перипетіями Гуляйполя).

Другими, хто зацікавився історією жінок Півдня України, стали дослідники анархістського й селянського рухів Юрій Митрофаненко (Митрофаненко, Ю. 2005) та Юрій Котляр (Котляр, Ю. 2020). Історики спробували зрозуміти феномен жіночих бунтівних настроїв. Ю. Котляр навіть запропонував типологію жіночих повстань, поділивши їх на революційні, релігійні та «бабські» бунти (Котляр, Ю. 2020, с. 61). А Ю. Митрофаненко зосередив увагу на локальній історії протистояння Єлисаветграда з загонами Марії Никифорової (Митрофаненко, Ю. 2005, с. 100). Очевидно, що обох дослідників зачудував популярний тоді жіночий тип отаманки Марусі, який вони помічали як на Одещині, так і на Черкащині, на Полтавщині, на Тамбовщині та поблизу Єлисаветграда (Митрофаненко, Ю. 2005, с. 121). Тому автори не могли обійти гендерну специфіку селянського й анархістського рухів. Їхня дослідницька робота тільки посилила запит на ґрунтовне вивчення особливостей гендерних відносин у дослідженому регіоні. Спробуємо й ми детальніше проаналізувати певні гендерно-ментальні особливості Запоріжжя, що стали своєрідними «підводними каменями» його більшовизації, а потім і радянізації, а також спричинили викривлення чи несприйняття політики «радянського фемінізму». Найбільш методологічно виправданим вважаємо синтез гендерного підходу й теорії ментальності, які зорієнтовані у появі, закріпленні та функціонуванні гендерованих нормативів Запоріжжя, «включеності» їх в інституційну логіку радянської гендерної політики. Джерель-

ною базою стануть спогади очевидців, статистичні дані, збірки документів і матеріали Державного архіву Запорізької обл.

Олександрівськ (Запоріжжя) отримав статус повітового міста Катеринославської губ. 1806 р. (2,5 тис. осіб). Утім, справжній розвиток розпочався тільки з будівництвом залізниці 1873 р. (4,6 тис. осіб), коли населення почало зростати: перший стрибок відбувся 1897 р. — до 18,8 тис. осіб, потім 1900 р. — 24,2 тис. осіб, 1913 р. — 63,6 тис. осіб, а під час Першої світової війни, в результаті евакуації підприємств разом із працівниками 1916 р. чисельність перевищила 70 тис. осіб — звісно, це не рівень губернського центру, але все одно почали набирати оберти проблеми з девіантною поведінкою гендерного спрямування. Подібні сплески зазвичай пов'язані з розвитком промисловості, зокрема важкої, бо саме вона потребує великої концентрації працівників, насамперед чоловічої статі, переважно неодружених, як мінімум на початковому етапі. За даними перепису 1897 р., в Олександрівському повіті на 50,89% чоловіків припадало 49,11% жінок, з них переважали нежонаті чоловіки¹.

Наприкінці XIX ст., як стверджує дослідник І. Барков, «в Олександрівській земській лікарні було виділено 3 палати для лікування сифілітиків, а у 1902 році... з 40 ліжок в земській лікарні 17 виділялися для лікування сифілісу та інших венеричних хвороб» (Барков, І. 2014). На Земському зібранні лунали пропозиції зробити лікування платним, але більшість була проти, бо, «вказуючи, на те, що у Катеринославі, Павлограді та інших містах лікування повій насправді було безкоштовним і введення оплати лікувальних послуг не покращить ситуації в Олександрівську... у 1906 році в Олександрівську було зареєстровано 1 будинок терпимості, в котрому працювало 82 повії, повій-одиначок в місті було 38 осіб» (Барков, І. 2014). Звісно, нічого аномального в цьому не було, й насправді це більше свідчить про наявність самоврядування, громадської саморефлексії, ніж про аморальність, оскільки в моно містах Донбасу, які уряд Російської імперії офіційно не визнав «містами», все визначали «батьки-засновники» в межах їх виховання та розуміння.

З іншого боку, далеко не всі відірвані від родин і рідних місць чоловіки вільний час проводили за канонами «гегемонної маскулінності» (алкоголь, повій тощо), хоча, на думку влади, й ця поведінка була не менш девіантною. В Олександрівську 1901 р. з'явилися зародки гурткової роботи, у квітні приїхала з Женеві Ю. Жилінська, яка й установила зв'язки з закордонною «Іскрою», а згодом, оскільки виникла потреба в пропагандистах, було створено гурток із учнів середніх навчальних закладів. З п'яти його членів двоє були представницями жіночої гімназії (Гуревич і Стояновська (племінниця народовольця)) (Малеєв, А. 1925, с. 3–4). Місто перебувало в агітаційній орбіті

¹ Первая всеобщая перепись населения российской империи. Екатеринославская губерния / Под ред. Н. А. Тройницкого. СПб., 1904. С. IV, VIII, 31.

не лише Катеринослава, а й інших осередків, до того ж приваблювало саме фемінний компонент революціонерів. Ось як описував учасників тих подій Олександр Малеев, чоловік Юлії Жилінської-Малеевої: «крім того з Москви приїхало три соціал-демократки фельдшеріці, три “Ніни” — Науменко, Голяк, Покровська. Активну і громадську роботу вела одна Н. Науменко. Покровська повернулась від чоловіка із заслання, була вагітна і працювати активно не могла: давала поради та вказівки, як досвідчений і теоретично підготовлений партієць. Голяк теоретично була слабо підготовленою — була на ролях “моньки”, — особливий тип працівника в ті часи: — дістати квартиру для зібрання, сховати літературу, передати нагальне доручення, роздобути грошей, паспорт і т. д.» (Малеев, А. 1925, с. 6).

Але 1903 р. більшість жіноцтва утворила меншовицьку групу, також частина інтелігенції обрала український напрям, утім, справжнього розколу не відбулося (Малеев, А. 1925, с. 11–12, 28–29). Однак О. О. Чепурко в дисертації «Ідейні погляди та діяльність меншовиків Катеринославської губернії в 1903–1907 рр.» жодною з них не згадує (Чепурко, О. 2009, с. 17). Проте «відсутність», точніше «невидимість» жінок — це історіографічне правило, а не помилка джерела, в якому зазначено, що наприкінці 1903 р. з семи пропагандистів у робітничих гуртках було три жінки (Ю. Малеева, А. Л. Лацман-Гордон (Анюта), Ніна Василівна) (Малеев, А. 1925, с. 27). Утім, на момент Першої російської революції 1905–1907 рр. соціал-демократичні діячі більше зосередились у тому ж Катеринославі або в Москві та Санкт-Петербурзі, до того ж 21 жовтня 1905 р. відбувся єврейський погром, а після придушення грудневого страйку та повстання на Катерининській залізниці будь-які революційні сили були значно підірвані¹.

Одночасно розвивався й інший політичний ліво-радикальний напрям, який є сенс вважати природнішим для краю, що не лише одним із останніх, як і решта територій Півдня України заселявся, а й мав на собі відбиток легендарної Запорізької Січі. Втім, існування останньої не можна відносити лише до рельєфу, бо не всі ще закони підвладні історикам, так само не можна пояснити лише збігом народження на станції Пологи м. Олександрівська Марії Григорівни Нікіфорової (1886/7–1919 рр.) та в с. Гуляйполі Олександрівського пов. Нестора Івановича Махна (1888–1934 рр.). Протягом Першої російської революції обоє приєдналися до анархістів, коли Катеринослав був визначений їх центром, і обоє уникнули смертної кари за тероризм через неповноліття.

Єврейський контингент тут був також достатньо вагомим, ще й менонітські колонії, польські повстанці, а задовго до них усіх — кріпаки-втікачі та повстанці-гайдамаки додали своїх барв у ментальність краю. Пара-

¹ Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Запорізька область / Ред. кол. тома: Петрикін В. І. (гол. редкол.). К. : Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1970. С. 69–72.

лельно навіть радянська історіографія, попри постійне прагнення знайти статистику бідунства дореволюційного населення, визнавала «аномально» високий рівень протилежного: «...куркульські елементи... становили великий прошарок серед селянства до 20%»¹ і це на 1918 р., не найсприятливіший, а ще ж і середняки мають бути, тобто рівень життя тут протягом десятиліть тримався доволі високий. Тому це точно електоральна база не більшовиків, а всеросійських та українських есерів — тільки от етнічна суміш знайшла свій компроміс в іншому, ідея бездержавності була привабливішою за інтернаціоналізм.

4 березня 1917 р. серед трьох більшовицьких ораторів на мітингу біля повітової земської управи була і Є. М. Малова, яка в середині травня ввійшла до новоствореного більшовицького комітету, а після жовтневих виборів — і до президії міської Ради робітничих та солдатських депутатів². Але в той самий час із в'язниць та еміграції повернулися й анархо-комуністи, які за цей час «подорослішали» в усіх сенсах. Так, М. Нікіфорова побачила весь світ, закінчила у Франції офіцерську школу (версія, що вона є «представницею» третьої статі цілком імовірна, бо вона адекватно пояснює це навчання, як і окреме проживання з чоловіком теж анархістом В. Бжостеком), а, прибувши до Олександрівська, організувала «Чорну гвардію». Н. Махно тим часом організував чотири сільськогосподарські комуні тільки навколо Гуляйполя й загалом «по району їх було багато» і 29 серпня 1917 р. до них приїздила М. Нікіфорова (Махно, Н. И. 1936). Таким чином, окрім питання державності в ідеології вони не надто розбігалися з більшовиками та лівими есерами. На жаль, Маруся не залишила якихось зафіксованих думок, а от, читаючи «батька», іноді зовсім не вловлюється різниця. Тому перше встановлення радянської влади в Олександрівську матеріалізувалось у тому, що головою Ревкому обрали більшовика Т. Міхеловича, його заом — М. Нікіфорову, а головою військово-революційної комісії — Н. Махна. Тобто спостерігається дискримінація радше більшовиків, ніж гендерна, також є відомості про більшовичку Єву Бродську в м. Олександрівську, яка в 19 років 1918 р. вступила до партії [РСДРП(б)] і вже через рік загинула на фронті біля м. Житомир³.

Аналіз мемуарів Н. Махна презентує автора як абсолютно гендерно-чутливу особистість, бо характеристики жінок відповідні їх поведінці та роду занять: товариські до соратниць-анархісток, з особливою повагою до звитяги Нікіфорової, невідповідне ставлення Директорії до лівої есерки І. Каховської, засудженої після замаху на Г. Ейхгорна та П. Скоропадського, для нього

¹ Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Запорізька область / Ред. кол. тома: Петриkin В. І. (гол. редкол.). К. : Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1970. С. 277.

² Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Запорізька область / Ред. кол. тома: Петриkin В. І. (гол. редкол.). К. : Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1970. С. 76–77.

³ Памятник борцам революции, погибшим в 1917–1921 гг.: [биографический справочник]. Истпарт, Отдел ЦК РКП(б) по изучению истории Октябрьской революции и РКП(б); сост.: Л. Лежава и Г. Русаков. 3-е изд., испр. и доп. М.; Л. : Госиздат, 1925. С. 92.

стають визначними, захоплюючись селянками, які підтримували повстання, паралельно для нього було очікуваним, що в супротивників будуть вірні дружини. Тому немає підстав підозрювати його в наклепі, коли він згадує, що «у відділі я зустрівся з олександрівськими людьми [після підписання Берестейського миру всі загони більшовиків та їх союзників мали, роззброївшись, проголосити себе біженцями та просуватися по Росії]. Вони належали до “революційних” кіл. Із них жінки торгували своїм тілом, а чоловіки отримували від Царицинської Ради для себе і для цих жінок безкоштовні номери в готелі...» (Махно, Н. І. 1936) — тобто з олександрівок на той момент змогли загітувати тільки «вільних робітниць революції».

Хоча М. Нікіфорову в історіографічній практиці згадують, насамперед, у зв'язці з Н. Махном (Дробышевский, Д. 2006), деякі очевидці тих подій наполегливо їх відособлювали. 1917 р. більшовик В. Антонов-Овсієнко згадував її, насамперед, як самотню представницю анархістів в Олександрівську: «від імені анархістів до мене в Олександрівську з'явилася відома Маруся Нікіфорова». Причому для автора вона лише згодом «стяжала для себе сумнівну славу» зв'язками з Махно (Антонов-Овсеєнко, В. 1924, с. 70). За кілька місяців до цього В. Волин називав Нікіфорову серед анархістських агітаторів у Петрограді, після чого влітку 1917 р. вона повернулася до Олександрівська й зробила його центром своєї анархістської діяльності (Волин, В. 2005, с. 437, 485). Так само незалежно її сприйняли на всеросійському з'їзді анархістів (1918 р.), де вона виступала від імені анархістів України¹. З осені 1917 р. варто говорити і про початок тісних контактів між Нікіфоровою та Махном. Але вони були схожі радше на ідейну співпрацю та взаємовигідну підтримку, про що свідчить підготовка з боку «батька Махна» визволення Нікіфорової з в'язниці в Олександрівську² в жовтні 1917 р. Приєдналася вона до повстанського руху Махна дещо пізніше й виконувала зовсім не притаманну їй культурно-просвітницьку функцію (Ермаков, С. 1991, с. 91–95) через досягнутий компроміс із більшовицьким керівництвом, бо це був своєрідний домашній арешт із періодичною перевіркою з центру. Важко сказати про її ораторські здібності й агітаційну роботу (про це залишилися поодинокі згадки), втім, її організаторські здібності очевидні. Саме тому пізніше виник феномен «Марусі-бунтарки», коли вже після її смерті згадували про різних Марусь (Чорна, Косова, ін.) (Дробышевский, Д. 2007). Маруся Чорна або «тітка Маруся» теж перебувала в махновському русі, очолювала партизанський загін і була надзвичайно войовнича (Волин, В. 2005, с. 433). Тож для цього краю характерним був і жіночий протестний феномен, своєрідний емансипаційний сурогат анархізму, фемінізму, тероризму та бунтар-

¹ Анархисты. Документы и материалы. 1883–1935 гг. В 2 т. М. : РОССПЭН, 1998–1999. Т. 2. 1917–1935 гг. С. 168–169, 550–551.

² Літопис революції. 1928. № 3. С. 196.

ства. Тому на момент остаточного встановлення більшовицької влади певні емансипаційні практики вже діяли.

Запорізький дослідник О. Кривоший одним із головних досягнень своїх наукових пошуків вважав доведення того, що перший «жінвідділ» в Україні заснувала 1919 р. в Олександрівську (Запоріжжі) О. Коллонтай — це, безперечно, визначний факт, але для радянської історіографії, до того ж яким вона не надто переймалася. Бачимо тільки дві дискусії у 1980-х рр. про перші комісії по роботі серед жінок в Україні, які ініціювала Коллонтай: Г. В. Папакін визначив Харків (травень 1919 р.) (Папакін, Г. В. 1989, с. 79), В. П. Петров та Г. В. Воробйова вказали на Сімферополь (весна, 1919 р.) (Петров, В. П. & Воробйова, Г. В. 1982, с. 145). Утім, принциповим, на наш погляд, є не визначення першості, а розуміння мотивації такої поведінки. Вдале зауваження надала американська дослідниця М. Баклі: для Коллонтай «райони без жіночих організацій» розглядалися «як не вигідні для більшовицької влади» (Баклі, М. 2004, с. 358). Використання гендерної пропаганди було радше додатковим засобом встановлення контролю більшовиків над Махном і його соратниками. Бо, за спогадами П. Аршинова, саме туди й тоді прибув П. Дибенко (відомий коханий Олександри Коллонтай) разом із червоногвардійцями для «першого відкритого замаху на вільний район» (Аршинов, П. 1923, с. 07). Це була перша й невдала спроба встановити більшовицький контроль над Запорізьким регіоном, який тоді «визначав перспективи розвитку революції на 3-му з'їзді селян, робочих та партизан у Гуляй-Полі» під керівництвом Нестора Махна (Волин, В. 2005, с. 326).

Отже, наприкінці лютого та на початку березня О. Коллонтай справді була в цих краях і виступала 10 березня 1919 р., зокрема й у Гуляйполі, при цьому немає ніяких згадок про 8 Березня від учасниць «жіночого руху», звісно, воно ще не стало тоді «святом» (Вороніна, М. 2011), але деякі з них 1928 р. на момент запису спогадів усе ще були в жінвідділівських структурах, але ніяк це не коментували. Червоною ниткою йде те, як О. Коллонтай заснувала секцію, виступ і навіть відвідування її квартири, але жодної фрази з виступу, спогаду про зовнішність (завичай її стиль закарбовувався в пам'яті): або їх там не було, або вони пропускали все повз вуха — втім, організаторські здібності її доволі перебільшені, мабуть, тому першою очільницею стала не вона, а І. Арманд. Чи не була це спроба вписати Перл Соломонівну Карповську (більш відому як друга леді СРСР Поліна Семенівна Жемчужина (1897–1970) — дружина В. Молотова) та її сестру в учасниці громадянської війни? В. Молотов був секретарем ЦК КП(б)У з 17 листопада по 22 березня 1921 р., а П. Жемчужина, за офіційною біографією в 1919–1920 рр., — інструктор із роботи серед жінок ЦК КП(б)У, в 1920–1921 рр. — завідувачка Жіночого відділу Запорізького міського, тільки от лише в жовтні 1920 р. в Олександрівську остаточно було встановлено радянську владу, а В. Моло-

тов як мінімум 8 березня 1921 р. був у Москві, бо розпочався X з'їзд РКП(б), а 16 березня його вже призначили відповідальним секретарем. За його словами, знайомство відбулось: «У 1921 році під час міжнародної жіночої наради... В Пітері. Поліна Семенівна працювала в підпіллі на Україні. Вона із Запоріжжя ... У 1921-му влітку одружився» (Чуєв, Ф. 1991). При цьому, з одного боку, В. Молотов чітко зазначав, що на першому місці — «прожити життя як... пролетарському революціонеру... другорядним, в тому числі й родина...», а з іншого, жодного разу не обмовився, що його дружина — єврейка, хоча коментарі щодо національності дружин і коханок партійної еліти проходять червоною ниткою в багаторічних бесідах (Чуєв, Ф. 1991). Певні нестиковки мають місце та й специфічність його характеру широко відома, а тут раптом у 31 рік він одружився з землячкою Марусею...

Насправді, що такого особливого могла розповісти О. Коллонтай у серці анархізму, серед послідовників М. О. Бакуніна, П. О. Кропоткіна, до речі, Н. Махно та М. Нікіфорова були особисто знайомі з останнім. «Будучи “батьком анархізму”, Бакунін ініціював традицію фемінізму в анархічній думці. Він був другим анархістом після Вільяма Годвіна, який говорив про шлюб як про шкідливе явище для особистої свободи, і першим анархістом, який виступав проти патріархату як найстарішого інституту державного устрою, тим самим заклавши основу анархо-фемінізму. Його погляди на шлюб, освіту жінок і виборче право збігалися з заявами феміністок “першої хвилі” та вплинули на розвиток феміністської думки в Росії і в усьому світі» (Ширинянц, А. А. & Черненко, Ж. И. 2017). Власне, в самій О. Коллонтай ідеї жіночої емансипації не в останню чергу від нього, виходить із часу легалізації анархо-комуністів на Запоріжжі 1917 р. певна частина населення або вже якось адаптувалася до подібних гасел, або категорично їх не сприймала. Окрім того, 1920 р. до все ще незламного Гуляйполя приїздили О. Беркман та Е. Гольдман (Червона Емма) — одна з перших анархо-феміністок світового масштабу, бо її ще 1916 р. в США арештовували за розповсюдження літератури щодо контролю народжуваності. Та, повертаючись до опублікованих спогадів запорізьких активісток, у Голди Горелік тільки з 1921 р. дії стали максимально наближені до діяльності жінвідділів (Кривошій, О. 2011, с. 165), притаманної решті таких об'єднань по всій Радянській Україні, та й про мирне життя в даному регіоні теж можна казати саме з цього періоду. А обставини голоду 1921 р., що мав на Запоріжжі катастрофічні наслідки¹, відсувають реальну радянізацію аж до 1923 р. Частина населення кинулася шукати кращої долі на Донбас, а частина — в непотерпілі райони на ризвантаження хліба².

Все це детальне висвітлення «співіснування» більшовиків і «жіночого питання» на Запоріжжі до остаточної легалізації радянської влади в регіоні,

¹ Ночь. 22.01.1922. № 17. С. 3–4.

² Червоний шлях (Запоріжжя). 01.01.1922. № 1. С. 4.

з одного боку, презентує той фундамент гендерних відносин, на який згодом довелося спиратися політиці «радянського фемінізму», а, з іншого боку, провіщає специфічність реалізації цієї політики: рівень підтримки на місці й рівень ініціативи ЦК КП(б)У та ЦК РКП(б).

Радянізація суспільного життя Запоріжжя сконцентровано відтворена в історії відомого у місті Міжробклубу імені Воровського, створеного революційного 1917 р. За свої вісім років клуб від дискусійного майданчика (1917 р.), «засилля» меншовиків з фребелічками, лікарями, фельдшерами, сестрами милосердя (1918–1920 рр.) дійшов до повної пролетаризації контингентом важкої промисловості (1921–1922 рр.)¹. Тож люмпенізовані групи витіснили попередніх громадських і політичних діячів, а разом з ними усунуто й жінок з інтелігенток або/та напівінтелігентнок. Панівний дискурс класової боротьби помістив їх у ворожий табір, висунувши на авансцену суспільного життя представниць робітничого класу, які, на думку більшовиків, були «самими пригніченими з пригнічених»². Тож влада взялася їх активно організовувати через жінвідділи, делегатські зібрання, жіночі конференції, день «перегляду сил жіночого пролетаріату» 8 березня³, лікнепи та інше.

Проте місцева влада, звітуючи перед центральними органами, щоразу бідкалася про сталий жіночий саботаж: «делегатки не відвідують зібрання», «робітниці кидають лікнеп»⁴, «слабко відносяться до роботи»⁵. Причому найбільше «саботажиць» припадало саме на молодь, яку по суті мали б приваблювати владні ініціативи. Отже, місцева влада мала виправдовуватися в традиційний спосіб: «вона ще не свідомо, консервативна», «її важко розкачати». Тоді, як паралельні ініціативи самих жінок по створенню, наприклад» кустарної майстерні, активно затягувались або блокувались ніби «за відсутності грошей і приміщень»⁶. Аналогічно трапилося й з громадською пральнею. Пообіцявши підтримку жіночій ініціативі, влада так і не спромоглася «дотримати слова» та побудувати її⁷. Помітні неузгодженість дій жінок і влади та скептицизм у ефективності роботи серед жінок.

Але як могло бути інакше, якщо влада залишалася «приспосованою до відтворення і підтримки маскулінності» (Кіммел, М. С. 2003, с. 25). Зміни, котрі анонсувала радянська влада, зокрема викладені в крилатому вислові «кожна куховарка може управляти державою», на практиці не суттєво вплинули на баланс сил. За 1923–1925 рр. жінок у міськрадах побільшало з 18 до 26 осіб, що досягло менше, ніж п'ятої частини всіх керівників. Ще гірша ситуа-

¹ Красное Запорожье. 1 марта. 1925. № 50 (1277). С. 4.

² Державний архів Запорізької області (далі — Держархів Запорізької обл.), ф. 2709, оп. 1, спр. 39, арк. 65.

³ Красное Запорожье. 1 марта. 1925. № 50 (1277). С. 2.

⁴ Держархів Запорізької обл., ф. П-1, оп. 1, спр. 123, арк. 8.

⁵ Держархів Запорізької обл., ф. Р-1, оп. 1, спр. 1234, арк. 45.

⁶ Держархів Запорізької обл., ф. П-1, оп. 1, спр. 119, арк. 25.

⁷ Красное Запорожье. 8 марта. 1925. № 56 (1283). С. 3.

ція була з сільрадами — з 4,9% до 14,5%, з них головами були лише дві жінки. Навіть за «ленінським призивом» у партію 1924–1925 рр. присутність жінок ніби зросла, проте в цілому відбулося зниження на 2%¹. Відповідно, сформувавши певний анклав у владі, жінки були неспроможні ефективно скооперуватись і кардинально вплинути на ситуацію. Ми не спостерігаємо в документах бодай якогось натяку на те, що жінки-керівниці підтримували жіночі ініціативи. А зовсім протилежні згадки є, наприклад, голова в селі Ново-Таврії (з «самого забутого куточка Вознесенського району») тов. Коваленкова ефективно керувала, «тільки не вдається їй робота серед жінок»².

Діалог між владою та жінками в цьому регіоні відбувався на фоні млявої перебудови побуту. Незважаючи на загальносоюзну імперативність, місцева еліта не зовсім розуміла доручену їм сферу роботи, а тому ставилася до неї за залишковим принципом. В результаті в самому Запоріжжі на 1925 р. було всього дві жіночі консультації, один будинок грудної дитини та п'ять дитячих майданчиків³. Окрім того, цього ж року два Будинки дитини оптимізували в один зі зменшенням у ньому кількості дітей. Результатом такої планової «оптимізації» стало зростання захворюваності дітей на лишай, трахоми й інші недуги⁴. Аналогічно, а то й гірше складалася ситуація на селі. В цілому, 1925 р. на одну колгоспницю припадало по два маляти, проте «дитячих установ майже не було»⁵, всього чотири консультації та троє ясел⁶. Проблема фінансування перекладалася на місцеву владу, тож Президія окружної КНС 1928 р. директивно зобов'язала всіх членів КНС вносити відрахування до фонду матері-селянки, перенісши ресурс забезпечення на плечі селян⁷, які й так були незаможними. Такі дії місцевої влади ускладнювали ситуацію, а на додаток існувала ще й обов'язкова звітність про виконання директив, усе це в сукупності й призводило до масштабного формалізму та популізму на кшталт «вважати необхідним повести посилену пропаганду по посиленню нового побуту»⁸.

Не менш формалізованою виявилась і боротьба з проституцією. Імітація реорганізації комісії з Міськради до Охорони здоров'я призвела до «очікуваних» результатів: «окрім наукових лекцій про шкідливість проституції, ця нова комісія нічого не може дати». Ситуативна характеристика, яку дала керівниця жінвідділу Харламова про розвиток проституції «особливо серед дівчат віком від 14 до 17 років»⁹ (тобто ситуація на той момент, 1923 р.)

¹ Красное Запорожье. 1 марта. 1925. № 50 (1277). С. 2.

² Красное Запорожье. 8 марта. 1925. № 56 (1283). С. 3.

³ Красное Запорожье. 1 марта. 1925. № 50 (1277). С. 2.

⁴ Красное Запорожье. 8 марта. 1925. № 56 (1283). С. 3.

⁵ Красное Запорожье. 8 марта. 1925. № 56 (1283). С. 3.

⁶ Красное Запорожье. 1 марта. 1925. № 50 (1277). С. 2.

⁷ Держархів Запорізької обл., ф.. Р-397, оп. 1, спр. 114, арк. 73.

⁸ Держархів Запорізької обл., ф.. П-1, оп. 1, спр. 123, арк. 139.

⁹ Держархів Запорізької обл., ф. П-1, оп. 1, спр. 119, арк. 25.

потрапляла в рамки підліткової соціалізації з 13 до 19 років. Цей період критичний для набуття гендерної ідентичності, вибору поведінки в маскулінній чи фемінній спосіб. Отже, цей вік є потенційно сприятливим для формування радянської людини з «жіночим розкріпаченням». Утім, така поведінка частини підлітків свідчить про щонайменше нерозуміння, а то й щонайбільше про небажання сприймати нові моделі, котрі нав'язували більшовики.

Натомість, активно впроваджувалися інші «ініціативи», більш схожі на «владні побори»: відрахування двох годин робочого дня жінок «на користь безпритульних дітей», по 10 коп. — на «допомогу дітям Німеччини», по 5 коп. — на жіночу газету та інше¹. Або майже не зрозумілі, проте обов'язкові вступи до нових товариств на кшталт «Руки геть від Китаю»². Все це створювало атмосферу дисонансу між новими гендерними установками й розмитими формами їхньої практичної дії, що очікувано відвертало жінок від «радянського фемінізму».

Хоча офіційний дискурс активно поміщав жінок у суспільну активність, ніхто не поспішав перемінювати звичну для них сімейну сферу. Життя «за старовиною» тривало й напередодні ліквідації жінвідділів 1930 р. В списках виборців на Запоріжжі сімейних жінок здебільшого визначали за чоловіком («дружина селянина», «дочка сільгоспробітника», «дружина лікаря», «дружина агронома»). Одиначки мали складнішу градацію: «наймички» працювали у селян, а «хатні робітниці» — в інших соціальних груп на зразок агрономів чи лікарів³. Серед мешканок міст згадувалися вдови, дружини робітників, робітниці, дружини червоноармійців, службовки та ін. Цікаве зауваження давали кореспонденти 1925 р., що «не зустрічаються в містах заміжні робітниці, а переважно дівчата чи вдови»⁴, підкреслюючи таким чином, що мотиваційно до емансипаційних проявів були більш схильні одиначки.

У заміжніх жінок «включалися» стереотипні умовності гендерованого поділу праці: чоловік — здобувач, а жінка — зберігачка. Але влада в силу емансипаційного дискурсу мала викорінювати це, за можливістю, незначним ресурсом. Було знайдено малозатратний, проте доволі видовищний варіант — показові громадські суди. Про такий черговий суд сповіщала газета «Червоне Запоріжжя» під заголовком «Де нам бігати по жінвідділам» (1925 р.). Сама риторика обвинувачень і захисту (зокрема, «забув, що жінка у нього на кухні є ще і жінкою, яку ми повинні втягнути в суспільне життя», громадський осуд отримав чоловік) показала віктимний образ жіночої емансипації по-радянськи. При засудженні своєї поведінки чоловік залишався головою сім'ї та приймав фінальні рішення. Але й щодо самого чоловіка складається відчуття позбавленості влади. Держава ніби монополізувала гендерований

¹ Держархів Запорізької обл., ф. П-1, оп. 1, спр. 123, арк. 107.

² Держархів Запорізької обл., ф. П-1, оп. 1, спр. 123, арк. 2, 32, 165.

³ Держархів Запорізької обл., П-10, оп. 1, спр. 1065, арк. 268.

⁴ Красное Запорожье. 8 марта. 1925. № 56 (1283). С. 3.

поділ праці, накладала зобов'язання і на чоловіків, і на жінок, узасаднювала контрольні та наглядові функції над дотриманням офіційних нормативів.

Цей приклад, на нашу думку, лакмує розуміння гендерованої праці в перші десятиліття радянської влади. Класові показники (робітник — капіталіст) доповнювалися чоловічим еталоном працівника («робітник за станком»). Зі всього різноманіття жіночої праці «робітниця від станка» стала єдиним емансипаційним ідентифікатором, витісняючи всі можливі трудові прояви. Свій атрибут пролетаризації отримали й селянки, коли в новомові з'явилася «робітниця на селі»¹. Контроль над формуванням «жіночого організованого пролетаріату»² припадав на 8 березня, коли влада вимірювала свої успіхи. Але для Запоріжжя, яке мало значний селянський прошарок, пролетаризація жінок відбувалася надзвичайно повільно. Наприкінці 1920-х рр. ще згадувалися села, де не проводилося свято 8 березня і не відбувалася звітність «організованого жіночого пролетаріату»³. Тому як мантру на загальних засіданнях робітниці повторювали: «ми надіємося, що жінка робочого прокинеться і почне працювати на 8-му році революції»⁴.

Насправді умов для «прокинулася» не було аж до 1927–1928 рр. — моменту будівництва Дніпрогесу. Воно змінило життя не тільки самого міста, а й околиць, активним переселенням, відселенням, переїздами позначилося на структурі населення краю (Величко, О. & Козлова, І. 2012). Новою ідеєю суспільного життя краю за доби будівництва Дніпрогесу стала «нова радянська людина». Значно побільшало й робітниць, які позиціонували себе «новими людьми». Українська дослідниця О. Кліменко ідентифікує їх як окрему спільноту, що мала спільні інтереси, організовані дії та самопрояв. Авторка відзначає в соцзмаганні приховане протистояння між жінками й чоловіками (Кліменко, О. 2016, с. 36). Цінним є її зауваження, що траплялися випадки, коли жінки самоназивалися чоловічими іменами. Отже, маскулінізація жіночої праці зросла з будівництвом Дніпрогесу. Мрія радянської влади жінками при нагоді «замінити чоловіків біля станка»⁵ виправдалася, принаймні щодо будівництва Дніпрогесу. Відтепер робочий станок став панівним вимірювачем «свідомої громадянки» й емансипованості жінки. Марковані за чоловічою роботою на заводі чи фабриці, вони маргіналізували попередні досвіди жіночої роботи.

В підсумку, зазначимо, що Запоріжжя вражає ментальною самобутністю, свободолобством і оригінальністю мислення, історичністю селянсько-бунтарських автоматизмів від державних до бездержавних (анархіст-

¹ Держархів Запорізької обл., ф. 2709, оп. 1, спр. 39, арк. 65.

² Красное Запорожье. 1 марта. 1925. № 50 (1277). С. 2.

³ Державний архів Дніпропетровської області (Держархів Запорізької обл.), ф. Р-3180, оп. 1, спр. 80, арк. 45.

⁴ Держархів Запорізької обл., ф. П-1, оп. 1, спр. 123, арк. 139.

⁵ Держархів Запорізької обл., ф. П-1, оп. 1, спр. 123, арк. 139.

ських). А їхня часова розмірність у ХХ ст. мала найбільший волевияв між двома революціями в Росії. Різноманітність політичних ідеологій не переросло в локальні затяжні конфлікти. Навпаки, закарбовувалися практики взаємозгодженості, співіснування та єдності дій. Це створювало придатні соціально-психологічні умови до толерантніших гендерних відносин. Хоча вони не обов'язково були менш чи більш патріархатними, але допускали люфт у гендерних можливостях.

Якщо розуміти «радянський фемінізм» як виклик для гендерно-ментальних змін краю, то потрібно говорити про невиразність і неузгодженість. Присутня «триваюча непомітність маскуліності» (Кімелл, М. 2003, с. 11) в емансипаційному проекті більшовиків, різне розуміння та бачення гендерної політики для всіх учасників дійства (центральної та місцевої влади, жінвідділів, делегаток, жінок) призводили до своєрідного «тихого» або прихованого саботажу, декорації виконання директив, розрахування на зовнішній ефект. Жінки не оскаржували відкрито свої попередні дискримінаційні практики, а радше своєрідно пристосовувалися до нових умов з найменшими втратами, витворювали нові практики виживання. Форма жіночого самовираження, котру запропонували більшовики, була далека від реальних практик, бажань, інтересів мешканок Запоріжжя.

Незбіг та непаралельність дій радше схожі на зламанний механізм ангренажу в старовинних годинниках, коли кожне колесо, рухаючись самостійно і не узгоджено з іншими, руйнує саму його сутність (без дієвого ангренажу годинника просто не існує). Так само й з «радянським фемінізмом» — без дієвої та сталої організації емансипаційні проекти залишатимуться декоративними й мінливими. Активізація стає можливою лише з появою виразних і гендерно чутливих конфліктних практик, якими цілком можуть бути соцзмагання між жінками й чоловіками в роки будівництва Дніпрогесу. Цікаво, що реальний організований протест відбувся тільки на піку 1920–1930-х рр. одночасно з тим, як сама влада оголосила зайвим жіночий рух (жінвідділи), який вона й організувала. Вже сама риторика змагань провокує до протестних дій, проявів «маскулінного» в жінках, що активізувалися з революційними подіями й тимчасово причаїлися з радянською владою.

Антонов-Овсеенко, В. 1924. *Записки о гражданской войне*: в 4 т. Москва: Высший военный редакционный совет. Т. 1.

Аршинов, П. 1923. *История махновского движения* (1918–1921 гг.): с портретом Н. Махно и наглядной картой района и движения. Берлин.

Бакли, М. 2004. Политика большевиков и женотделы в 1920-х годах. В: *Гендерная реконструкция политических систем*. Санкт-Петербург: Алетейя. С. 355–380. (Гендерные исследования).

Барков, І. 2014. *Деякі аспекти з історії проституції в м. Олександрівськ другої половини ХІХ — початку ХХ століття*. Ч. II. [Online]. Available at: <https://cutt.ly/JkccIxb>

- Бурдє, П. & Вакан, Л. 2015. *Рефлексивна соціологія*. Ч. II. Чиказький воркшоп. Київ. Величко, О. & Козлова, І. 2012. Народження Дніпровської ГЕС ім. Леніна: спогади учасників. *Архіви України*. № 5 (281). С. 139–145. Available at: <https://cutt.ly/0kpmXiW>
- Волин, В. 2005. *Неизвестная революция*. 1917–1921. Москва: Практис.
- Вороніна, М. 2011. 8 Березня та більшовики в 1917–1924 рр. (Геортологічне дослідження). *Українознавчий альманах*. Вип. 6. С. 75–79.
- Дробышевский, Д. 2007. Женщины в махновском движении. *Новый исторический вестник*. № 1(15). [Online]. Available at: <https://cutt.ly/EkkK2EG>
- Ермаков, В. 1991. «Маруся»: портрет анархистки. *Социологические исследования*. № 3. С. 91–95.
- Киммел, М. С. 2003. Гендероване суспільство. Київ: Сфера. [Online]. Available at: <https://cutt.ly/6kpmNKx>
- Клименко, О. 2016. Образ «нової людини» у спогадах радянських робітниць 1920–1930-х рр. *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*. Т. 182. С. 35–40.
- Котляр, Ю. 2020. Жінки Півдня України у селянських повстаннях першої третини ХХ ст. *Універсум історії та археології*. Т. 3 (28). Вип. 1. С. 60–69. DOI: 10.15421/26200105.
- Кривоший, О. 2011. «Спогади про участь жінок в Громадянській війні та жіночому русі ...» як джерело до вивчення історії Південної України 1918–1924 років. *Музейний вісник*. № 11. С. 155–177.
- Кривоший, О. 2013. *Українська Попелюшка на псевдо Жемчужина*. [Online]. Available at: <https://cutt.ly/Vkpm78L>
- Малеєв, А. 1925. Александровская Организация РСДРП 1900–1905 гг. *На баррикадах 1905 год в Александровске*: Сб. 1. Под ред. М. Львовского. Запорожье. С. 1–38. [Online]. Available at: <https://cutt.ly/FkpQeWh>
- Махно, Н. И. 1936. *Воспоминания*. Париж. [Online]. Available at: <https://cutt.ly/TkpQtMT>
- Митрофаненко, Ю. 2005. Н. Махно та М. Никифорова: порівняльний аналіз. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. Вип. 28. С. 135–154.
- Папакин, Г. В. 1989. *От марта до сентября: штрихи к портрету Александры Коллонтай*. Киев: Политгиздат Украины.
- Петров, В. П. & Воробйова, Г. В. 1982. Діяльність О. М. Коллонтай на Україні і в Криму (до 110-річчя з дня народження). *Український історичний журнал*. № 4. С. 144–145.
- Савченко, І. 2018. Жінки та реалізація радянського емансипаційного проекту на сторінках газети «Червоне Запоріжжя» у 1920-х рр. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Вип. 50. С. 378–381.
- Савченко, І. 2019. Більшовички Запоріжжя у 1917–1921 рр.: особливості партійної соціалізації. *Гілея: науковий вісник*. Вип. 151 (№ 12). Ч. 1. Історичні науки. С. 123–127.
- Степико, М. 2011. *Українська ідентичність: феномен і засади формування*. Київ: НІСД.
- Чепурко, О. О. 2009. *Ідейні погляди та діяльність меншовиків Катеринославської губернії в 1903–1907 рр.* Автореф. дис. на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. 07.00.01. Історія України. Дніпропетровський національний університет. Дніпропетровськ.
- Чуєв, Ф. 1991. *Сто сорок бесед с Молотовым*. Москва. [Online]. Available at: <https://cutt.ly/1kpQj2L>
- Чоп, В. М. 1998. *Маруся Никифорова*. Запорожье: Тандем-У.

Ширинянц, А. А. & Черненко, Ж. И. 2017. Бакунин и феминизм. *Политическая наука*. Спецвып. С. 199–212. [Online]. Available at: <https://cutt.ly/ukpQnCB>

Antonov-Ovseenko, V. 1924. *Zapiski o grazhdanskoi voine [Civil War Notes]*: v 4 t. Moskva: Vysshii voennyi redaktsionnyi sovet. T. 1. [in Russian]

Arshinov, P. 1923. *Istoriia makhnovskogo dvizheniia (1918–1921 gg.) [History of the Makhnovist Movement]*: s portretom N. Makhno i nagliadnoi kartoi raiona i dvizheniia. Berlin. [in Russian]

Buckley, M. 2004. Politika bolshevikov i zhenotdely v 1920-kh godakh. [Bolshevik Politics and Women's Departments in the 1920s.]. *Gendernaia rekonstruktsiia politicheskikh sistem..* Sankt-Peterburg: Aleteia. S. 355–380. (Gendernye issledovaniia). [in Russian]

Barkov, I. 2014. *Deiaki aspekty z istorii prostytutsii v m. Oleksandrivsk druhoi polovyny XIX — pochatku XX stolittia [Some Aspects of the History of Prostitution in Oleksandrivsk in the Second Half of the 19th — Early 20th Cent.]*. Ch. II. [Online]. Available at: <https://cutt.ly/JkkLxb> [in Ukrainian]

Burdie, P. & Vakan, L. 2015. *Refleksyivna sotsiologhiia [Reflexive sociology]*. Ch. II. Chykazkyi vorkshop. Kyiv. [in Ukrainian].

Velychko, O. & Kozlova, I. 2012. Narodzhennia Dniprovskoi HES im. Lenina: spohady uchastykiv [Birth of the Dnieper HPP Named after Lenin: Memories of the Participants]. *Arkhiv Ukrainy*. № 5 (281). S. 139–145. Available at: <https://cutt.ly/0kpmXiW> [in Ukrainian].

Volin, V. 2005. *Neizvestnaia revoliutsiia [Unknown revolution]*. 1917–1921. Moskva: NPTс «Praksis». [in Russian].

Voronina, M. 2011. 8 Bereznia ta bilshovyky v 1917–1924 rr. (Heortolohichne doslidzhennia) [March 8 and the Bolsheviks in 1917–1924 (Georthological Study)]. *Ukrainoznavchyi almanakh*. Vyp. 6. S. 75–79. [in Ukrainian].

Drobyshevskii, D. 2007. Zhenshchiny v makhnovskom dvizhenii. [Women in the Makhnovist Movement]. *Novyi istoricheskii vestnik*. [Online]. 2007. № 1 (15). Available at: <https://cutt.ly/EkkK2EG> [in Russian]

Ermakov, V. 1991. «Marusja»: portret anarhistki [«Marusya»: a Portrait of an Anarchist]. *Sociologicheskie issledovanija*. № 3. S. 91–95. [in Russian]

Kimmel, M. S. 2003. *Henderovane suspilstvo [The Gendered Society]*. Kyiv: Sfera. [Online]. Available at: <https://cutt.ly/6kpmNKx> [in Ukrainian]

Klymenko, O. 2016. Obraz «novoi liudyny» u spohadakh radianskykh robotnyts 1920–1930-kr rr. [The Image of the «New Human» in the Memoirs of Soviet Workers in the 1920^s and 1930^s]. *Naukovi zapysky NaUKMA*. Istorychni nauky. 2016. T. 182. S. 35–40. [in Ukrainian]

Kotliar, Yu. 2020. Zhinky Pivdnia Ukrainy u selianskykh povstanniakh pershoi tretyny XX st. [Women of Southern Ukraine in the Peasant Uprisings of the First Third of the 20th Century]. *Universum istorii ta arkheologii*. Dnipro, 2020. T. 3 (28). Vyp. 1. S. 60–69. doi 10.15421/26200105 [in Ukrainian]

Kryvoshiy, O. 2011. «Spohady pro uchast zhinok v Hromadianskii viini ta zhinochomu rusi...» yak dzerelo do vyvchennia istorii Pivdennoi Ukrainy 1918–1924 rokiv [«Memories of women's participation in the Civil War and the Women's Movement» as a Source for Studying the History of Southern Ukraine in 1918–1924]. *Muzeinyi visnyk*. № 11. S. 155–177. [in Ukrainian]

Kryvoshiy, O. 2013. *Ukrainska Popeliushka na psevdno Zhemchuzhyna [Ukrainian Cinderella on the Pseudo Pearl]*. [Online]. 22.11.2013. Available at: <https://cutt.ly/Bkpm78L> [in Ukrainian]

Maleev, A. 1925. Aleksandrovskaja Organizacija RSDRP 1900–1905 gg. [Aleksandrovsk Organization of the RSDLP 1900–1905]. *Na barrikadah 1905 god v Aleksandrovske*: Sb. 1. Pod red. M. L'ovskogo. Zaporozh'c. S. 1–38. [Online]. Available at: <https://cutt.ly/FkpQeWh> [in Russian]

Mahno, N. I. 1936. *Vospominanija [Memoirs]*. [Online]. Parizh. Available at: <https://cutt.ly/TkpQtMT> [in Russian]

Mytrofanenko, Yu. 2005. N. Makhno ta M. Nykyforova: porivnialnyi analiz [N. Makhno and M. Nikiforova: Comparative Analysis]. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy*. Vyp. 28. S. 135–154. [in Ukrainian]

Papakin, G. V. 1989. *Ot marta do sentjabrja: shtrihi k portretu Aleksandry Kollontaj [From March to September: Touches to the Portrait of Alexandra Kollontai]*. Kiev: Politizdat Ukrainy. [in Russian]

Petrov, V. P. & Vorobiova, H. V. 1982. Diialnist O. M. Kollontai na Ukraini i v Krymu. (do 110-richchia z dnia narodzhennia) [Kollontai's Activity in Ukraine and in the Crimea (to the 110th Anniversary of Her Birth)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. № 4. S. 144–145. [in Ukrainian]

Savchenko, I. 2018. Zhinky ta realizatsiia radianskoho emansypatsiinoho proektu na storinkakh hazety «Chervone Zaporizhzhia» u 1920-kh rr. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnogo universytetu*. Vyp. 50. S. 378–381. [in Ukrainian]

Savchenko, I. 2019. Bilshovycky Zaporizhzhia u 1917–1921 rr.: osoblyvosti partiinoi sotsializatsii [Women and the Implementation of the Soviet Emancipation Project in the Pages of the Newspaper «Red Zaporozhye» in the 1920s]. *Hileia: naukovyi visnyk*. Vyp. 151 (№ 12). Ch. 1. Istorychni nauky. S. 123–127. [in Ukrainian]

Stepyko, M. 2011. *Ukrainska identychnist: fenomen i zasady formuvannia [Ukrainian Identity: Phenomenon and Principles of Formation]*. Kyiv: NISD. [in Ukrainian]

Chepurko, O. O. 2009. *Ideini pohliady ta diialnist menshovykiv Katerynoslavskoi hubernii v 1903–1907 rr. [Ideological Views and Activities of the Mensheviks of the Ekaterinoslav Province in 1903–1907]*. Avtoref. dys. na zdobuttia naukovoho stupenia kandydata istorychnykh nauk. 07.00.01. Istoriiia Ukrainy. Dnipropetrovskyi natsionalnyi universytet. Dnipropetrovsk. [in Ukrainian]

Chuev, F. 1991. *Sto sorok besed s Molotovym. [One Hundred and Forty Conversations with Molotov]*. Moskva. [Online]. Available at: <https://cutt.ly/1kpQj2L> [in Russian]

Chop, V. M. 1998. *Marusya Nykyforova [Marusya Nikiforova]*. Zaporozh'c: Tandem-U. [in Russian]

Shirinjan, A. A. & Chernenko, Zh. I. 2017. Bakunin i feminizm [Bakunin and Feminism]. *Politicheskaja nauka*. Specvypusk 2017. S. 199–212. Available at: <https://cutt.ly/ukpQnCB> [in Russian]